

О.В. ЗАІНЧКОВСЬКА
(Кіровоград)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ ТВОРЕННЯ МІКРОТОПОНІМІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

УДК 81'373.2 (477. 65)

Заїнчовська О. В. Лексико-семантичні моделі творення мікротопонімів південно-східного Поділля; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті на матеріалі мікротопонімії південно-східного Поділля досліджуються назви географічних мікрооб'єктів, утворені лексико-семантичним способом за моделями метонімії, синекдохи й метафори.

Ключові слова: мікротопонімія, мікротопонім, апелятив, онім, метонімія, синекдоха, метафора.

Resume. The paper researches the peculiarities of nomination of geographical objects through lexical-semantic metonymy's, synecdoche's and metaphor's models based on microtoponyms from the southern-western Podillya.

Key words: microtoponymy, microtoponym, appellative, onym, metonymy, synecdoche, metaphor.

Значний інтерес у плані дериваційної специфіки топонімів, у тім числі й мікротопонімів (далі – МТ), становить лексико-семантичний спосіб номінації власних географічних назв (далі – ВГН), раніше описаний Ю. Карпенком [6], Є. Отіним [8], Є. Черняхівською [12], Т. Поляруш [10, 11] та ін. Суть такого типу творення ВГН полягає в тому, що “топоніми не мають морфологічно виражених дериваційних засобів, власними назвами стають внаслідок перенесення готового слова із сфери апелятивів (онімізація, ономатизація, топонімізація) або власних назв, найчастіше географічних (трансонімізація, трансономатизація, транстопонімізація), що супроводиться переосмисленням слова, тобто наповненням його новим топонімним змістом” [11, с. 129 – 130]. Усі топоніми, утворені лексико-семантичним способом, формуються за моделями метонімії, синекдохи та метафори.

Мета цієї статті полягає в аналізі МТ південно-східного Поділля, утворених за лексико-семантичними моделями метонімії, синекдохи та метафори, з'ясуванні їх продуктивності, а також виокремленні апелятивів та онімів, що найчастіше онімізуються та трансонімізуються.

Предметом дослідження є мікротопонімікон, зібраний експедиційним шляхом на території південно-східного Поділля України (у межах Кіровоградської області), об'єктом вивчення – ВГН означеного регіону, утворені за моделями метонімії, синекдохи та метафори.

У мікротопонімії південно-східного Поділля налічується 388 лексико-семантичних похідних, що становить 11,6% від загальної кількості зібраних ВГН, помітне місце серед яких займають назви-синекдохи. На території досліджуваного обширу їх кількість складає 51% (198 найменувань) від усіх найменувань такого способу творення. Словник лінгвістичних термінів дефінує синекдоху як троп, суть якого полягає в заміні назви цілого назвою його частини, у найменуванні конкретного назвою загального і навпаки. До прикладу, *І чути було до світанку, як радів француз (замість французів)* і под. [1, с. 405].

У топонімії загалом та мікротопонімії зокрема синекдоха як лексико-семантична модель творення нових ВГН має іншу специфіку, що полягає у ономації – перенесенні видової (загальної) назви мікрооб'єкта на власне найменування. Загальнолінгвістичне пояснення топонімізації апелює так: спочатку в ньому номінативна функція переважає над семасіологічною. І це переважання можна вважати початковим етапом топонімізації загальної назви. Але якщо номінативне вживання апелює із ситуативного перетворюється в постійне, стає, традиційне, то тоді, як правило, відбувається остаточний перехід загальної назви у власну [4, с. 26].

На думку Ю. Карпенка, “чітка межа, що розділяє власні і загальні назви, може бути більшою або меншою. Між мікротопонімами та місцевими географічними термінами вона стає мінімальною: з усіх власних географічних назв мікротопоніми стоять найближче до загальної лексики, і навпаки – серед загальних слів географічні терміни є найближчими до топонімії” [7, с. 214]. Загальні назви найчастіше стають назвами власними, коли вони мають топографічне значення, тобто є географічними термінами [3, с. 20]. При цьому найбільш звичними є дві ситуації: 1) На певній території є лише один об'єкт певного роду. А тому він не потребує спеціальної назви, оскільки його і так не сплутають з іншими, бо подібних йому немає. Його називають загальною, номенклатурною назвою. Але це номенклатурне іменування має у населення точну адресу тільки одного носія, тобто функціонально є власною назвою. Наприклад, крг. *Курган* Голованівськ Глн, псв. *Пасовісько* Вільхове Улн; 2) Із групи однорідних географічних об'єктів для певного населення найбільш суттєвим є тільки один. Виходячи з цього, він може, на відміну від решти однорідних об'єктів, не отримувати власної і називатися лише загальною назвою [3, с. 20]. Наприклад, кпн. *Кобанка*, ск. *Скала* Великі Трояни Улн тощо. На перший погляд, абсолютно однаковими видаються МТ, що у даному випадку належать до різних номінативних ситуацій. Проте, як слушно зауважує Т. Поляруш, різницю між даними та подібними назвами можна побачити лише за умови досконалого знання

місцевого мікротопонімійного контексту – сукупності усіх власних найменувань географічних мікрооб'єктів [11, с. 130].

У мікротопонімії південно-східного Поділля назви-синекодихи репрезентовані у вигляді “переосмислених”, “онімізованих” народних географічних термінів: грб. *Бэлебень* Калмазове Влш, г. *Белебэня* Лозувата Улн, пор. *бэлебень* “високе відкрите місце, гора, шпиль” [СУМ, I, 155], *бэлебэнь* “горб; підвищення (в загальному значенні); крута гора, горб, підвищення; горб на відкритому місці; підвищення, що окремо стоїть; висока відкрита спустошена місцевість, вільна від рослинності; місцевість, відкрита всім вітрам; пригорок у лісі, порослий деревами; рівнина” [СНГТК, 21–22], ск. *Гэб* Побузьке Глн, пор. *гэб* “горб” [СНГТК, 55], ск. *Голя* Маринопіль Глн, пор. *голя* “гола вершина гори” [СНГТК, 59], ск. *Горган* Добре Влш, грб. *Горган* Добрянкa Влш, пор. *горган* “підвищення, горб” [СНГТК, 62], грб. *Грунь* Шамраєве Улн, Перегонівка Глн, пор. *грунь* “діал. вершина, горб” [СУМ, II, 182], “горб, підвищення” [СНГТК, 65], г. *Купіца* Добрянкa Влш, пор. *купіца* “гора, підвищення” [СНГТК, 106], мгл. *Могіла* Дорожника Влш, Котовка Гйв, Липовеньке Глн, пор. *могіла* “яма для поховання померлого; високий насип на місці давнього поховання” [СУМ, IV, 772–773], “підвищення; штучно насипаний горб; довгий насип; гребінь, продовгувате підвищення” [СНГТК, 121–122], “штучне земляне підвищення, курган” [СНГТВ, 58], “горб, курган, окремі гори, поодинокі насипи конічної форми” [Мурз., 148], дл. *Доліна* Луполове Улн, Олександрівка Глн, Калмазове, Дорожника Влш, пор. *доліна* “рівна плоска місцевість, розташована між горбами чи горами” [СУМ, II, 358], “рівнина у неглибокій западині; рівнина, вкрита травою; рівнина на березі ріки; рівнина у неглибокій западині” [Мар. НРів, 37–38], “рівна місцевість між підвищеннями; рівнина на березі річки; рівнина, вкрита травою; луг; протяжна низина; низовина, поросла травою; низина біля річки; долина річки” [СНГТК, 71–72], “долина; низина, поросла травою; низина біля річки; рівнинна місцевість; мокра заболочена низина; ділянка, що заповнюється водою під час повені; луг, де косять сіно” [СНГТВ, 33], бл. *Калабатина* Лащівка Глн, ч. оз. *Калабатин* Бандурове Гйв, пор. *калабатина* “діал. калюжа; драговина, мочар, трясовина” [СУМ, IV, 74], “велика калюжа” [СНГТК, 87], дж. *Джерелó* Кам’яний Брід Улн, Маринопіль Глн, пор. *джерелó* “потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі” [СУМ, II, 262], “вода, що бе з-під землі; витік річки” [СНГТК, 68–69], “місце, звідки витікає вода; місце в річці, де вирує вода” [СНГТВ, 31–32], вдп. *Гуркало* Вербове Глн, пор. *гуркало* “маленький водоспад” [Гр., I, 340], оз. *Лáки* Клинове Глн, пор. *ла́ки* “озеро” [СНГТК, 108], пор. *ла́к* “озеро” [Мурз., 135], “озеро в плавнях”, запоз. з молд. *лак*

“озеро, став” [ЕСУМ, III, 186], оз. *Озеро* Капітанка, Наливайка Глн, Сабатинівка Улн, пор. *ózero* “природна або штучна заглибина, заповнена водою” [СУМ, V, 653], “ізолювана заглибина на місцевості, заповнена водою” [СНГТК, 134], “природна стояча водойма” [СНГТВ, 63], “незаросла водна територія на болоті; найнижче місце на болоті, де стоїть вода; частина річки; відрізнана мілиною; глибоке місце в річці” [Тол., 209 – 210] і под.

Досить продуктивною у мікротопонімії краю є модель метонімії. 28, 4% (110 ВГН) лексико-семантичних утворень південно-східного Поділля становлять метонімії назви. У Словнику лінгвістичних термінів метонімія визначається як троп, суть якого полягає у найменуванні одного об’єкта назвою іншого, що перебуває з поіменованим у відношеннях “асоціації за суміжністю”, тобто у відношеннях процес – результат, матеріал – виріб із нього, одне в іншому, одне на іншому тощо [1, 234]. На думку Т. Поляруш, оскільки у топонімії об’єкти номінації перебувають у просторових зв’язках, то і метонімія тут має певні особливості [11, 130].

У мікротопонімії аналізованого ареалу назви-метонімії найчастіше виникають за умови перенесення імені мікрооб’єкта, що знаходиться з першим у відношеннях “один біля іншого” (п. *Леваді* Добрянка Влш, ст. *Ясен* Могильне Гйв, пор. гай *Ясен* там само, ст. *Шовкóвиця* Сухий Ташлик Влш, пор. дл. *Шовкóвиця* Сухий Ташлик Влш тощо); “один поряд з іншим” (ст. *Дáмба* Чистопілля Влш, Клинове Глн, вдп. *Тáмба* Бандурове Гйв, ст. *Левáда* Великі Трояни Улн, пор. дл. *Левбда* там само, крч. *Яр* Грушка Улн і под.); “один в іншому” (к. с. *Майдáн* Грузьке Глн, яр *Цегéльня* Хашувате Гйв, к. с. *Шáхта* Завалля Гйв, к. с. *Горá* Завалля, Соломія, Хашувате Гйв, л. *Бар’як* Вікнина Гйв (описово “ліс, у якому є яр”, пор. *бар’як* “яр” [СНГТК, 19]), к. с. *Долíна* Соломія Гйв, к. с. *Леваді* Розношенське Улн, урч. *Сосна* Гайворон Гйв, к. с. *Реп’яхі* Капітанка Глн, дл. *Шовкóвиця* Сухий Ташлик Влш тощо).

Як показують матеріали, за моделлю метонімії у регіоні зафіксовані МТ, що походять від: а) найменувань інших географічних об’єктів: к. с. *Шніль* Вільхове Улн, пор. врш. *Шніль* там само, к. с. *Стінка* Хашувате Гйв, пор. яр *Стінка* там само, к. с. *Ска́ли* Великі Трояни Улн, пор. ск. *Ска́ли* там само, блк. *Байра́к* Наливайка Глн, пор. яр *Байра́к* там само, к. с. *Клин* Котовка Гйв, Липовеньке Гйв, пор. к. с. *Клин* там само і под.; б) назв рослин: л. *Ві́льха* Бандурове Гйв, л. *Сóсни* Коритно-Забузьке Влш, п. *Лóзи* Свірневе Глн, сад *Абрико́ски* Наливайка Глн, м. розв. *Будяк* Голованівськ Глн, виг. *Терні́* Роздол Глн тощо; в) найменувань споруд, будівель, закладів: м. куп. *Пра́чечні* Завалля Гйв, псв. *Фермі́* Вікнина Гйв, ск. *Млині́* Добрянка Влш, к. с. *Млин* Салькове Гйв, к. с. *Больні́ця* Побужжя Глн, к. с. *Поліго́н* Завалля

Гйв, к. с. *Авторота* Голованівськ Глн, к. с. *Базарок* Великі Трояни Улн і под.; г) гідронімів: к. с. *Синіця* Сабатинівка Улн, пор. р. *Синіця* л. Пд. Бугу, дж. *Кайнара* Голованівськ, Новосілка Глн, пор. р. *Кайнара* п. Циганки п. Ятрані п. Синюхи л. Пд. Бугу, дж. *Нетэка* Розношенське Улн, пор. р. *Нетэка* л. Пд. Бугу, дж. *Циганка* Клинове Глн, пор. р. *Циганка* п. Ятрані п. Синюхи л. Пд. Бугу тощо.

20, 6% (80 МТ) усіх лексико-семантичних дериватів досліджуваної території становлять МТ-метафори. Основою цього типу ВГН є зовнішня подібність між географічним мікрооб'єктом і предметом, назва якого переосмислюється, за формою чи обрисами, а також схожість вражень між ними, що, як правило, мають оказіональний характер.

Як свідчить місцевий мікротопонімікон, джерела метафоричної номінації географічних об'єктів різноманітні. Так, мотиватором найменування може бути форма мікрооб'єкта, що нагадує форму одягу (п. *Штані* Пушкове, Лебединка Глн, Дорожинка, Березова Балка Влш, розг. *Рукава* Йосипівка Улн), посуду (ск. *Казін* Вільшанка Влш, яр *Жоблуб* Червоне Гйв (пор. *жоблоб* “дерев'яний посуд у вигляді довгастого чотирикутника, призначений для годівлі та напування тварин” [СУМ, II, 543]), яр *Котел* Завалля Гйв, яр *Макітра* Великі Трояни Улн, крн. *Діжечка* Котовка Гйв, крн. *Бадя* Вівсяники Влш, блк. *Каструля* Добре Влш), інших предметів або їх частин (брг. *Пліта* Казавчин Гйв, п. *Глобус* Добрянк Влш, горби *Шіфер* Клинове Глн, к. с. *Віла* Мечиславка Улн, л. *Віла* Клинове Глн, блк. *Щотка* Добрянк Влш, зв. *Петлі* Вербове Глн), тварин та частин їхнього тіла (крн. *Журавель* Соломія, Червоне Гйв, Великі Трояни Улн, Люшнявате, Голованівськ Глн, ск. *Гадюка* Вільхове Глн, к. с. *Козячий хвіст* Великі Трояни, Мечиславка Улн, стр. *Баранячий ріг* Лозувата Улн).

Проте, як вважає Т. Поляруш, творення ВГН типу *Жоблоб*, *Котел*, *Макітра*, *Рукава*, *Щотка* внаслідок метафоричного перенесення назв посуду на мікрооб'єкти за зовнішньою подібністю форми є сумнівним. Такі МТ як топоніміїні синекдохи виникли у процесі топонімізації ГТ, похідного від апелятивів [10, 29]. До прикладу, яр *Жоблуб* Червоне Гйв, пор. *жоблоб* “перен. про западину, заглибину між скалами” [СУМ, II, 543], “глибока та вузька долина; долина між двома горбами; долина потоку” [Мар. НР, 64 – 65], “канавка з проточною водою; старе русло річки” [СНГТК, 74], “балка” [СНГТВ, 36], яр *Котел* Завалля Гйв, пор. *котел* “заглиблення круглої форми; долина у полонині” [Мар. НР, 70], “заглиблення земної поверхні круглої форми” [СНГТК, 99], “невелика яма круглої чи еліптичної форми на дні затоки чи озера” [Мурз., 116], “вир, яма в річці, озері” [Тол., 225], яр *Макітра* Великі Трояни Улн, пор. *макітра* “котловина” [Гр., II, 399 – 400],

“низина” [СНГТК, 118], “водоверть” [Тол., 224], пор. *макотьор* “вир” [Тол., 224], розг. *Рукава́* Йосипівка Улн, пор. *рукáв* водний потік, що відійшов у бік від головного русла; відгалуження ріки” [СУМ, VIII, 905], “русло річки, що відокремилося, але нижче знову впадає в неї” [Мурз., 193], “рукав річки; вир у річці” [СНГТВ, 85], блк. *Щóтка* Добрянкa Влш, пор. “низький берег річкового витоку біля самого моря, що часто заливається морською водою” [Мурз., 261], “гора, поросла лісом” [СНГТВ, 101].

Нерідко на основі метафоризації у мікротопонімії південно-східного Поділля утворюються ВГН, первісна мотивація яких носить виразно ситуативний характер. МТ такого типу виникають за випадковою схожістю вражень між об’єктом номінації і предметом, назва якого переосмислюється, як правило, внаслідок перенесення інших відомих найменувань. До прикладу, зал. м. *Дунáй* Клинове Глн, зал. м. *Дунáй* Полонисте, Вербове Глн, к. с. *Індія*, *Киргізія* Люшнівате Глн, к. с. *А́фрика* Троянка Глн, к. с. *Коре́я* Синьки Улн, к. с. *Светлово́дськ* Березова Балка Влш, к. с. *Пóльща* Тополи Гйв, к. с. *Шанха́й* Побужжя Глн, к. с. *Самáра* Долинівка Гйв, п. *Іда́поль* Могильне Гйв, к. с. *Руму́нія* Гайворон Гйв, ст. *Ба́м* Червоне Гйв тощо.

Як бачимо, перенесені назви могли вказувати на ступінь віддаленості кутків або частин поселення від центру, до прикладу к. с. *Сахалін* Синьки, Великі Трояни Улн, п. *Сахалін* Добрянкa Влш, к. с. *Дарданели* Великі Трояни Улн, к. с. *Куба* Шамраєве Улн тощо). При трансонімізації таких назв, як к. с. *Одéса* Грузьке Глн, к. с. *Нóва Одéса* Дорожинка Влш тощо у свідомості місцевих жителів напевно виникали асоціації “красива вулиця”, “гарні нові будинки”, “країна чи місто достатку, розкоші” і под. Є. Отін та Т. Гаврилова назви такого типу називають «конотативними топонімами» [8, 122; 2, 131].

Таким чином, можливості лексико-семантичного способу деривації у мікротопонімії південно-східного Поділля реалізуються моделями синекдохи (51 %), метонімії (28, 4 %) та метафори (20, 6 %). Із сфери апелювання семантичного переосмислення найчастіше зазнають ГТ, назви рослинного та тваринного світу, споруд, будівель, закладів, побутових та господарських предметів, із онімів найменування великих, широко відомих географічних об’єктів та гідроніми.

Скорочення

Гр. – Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907-1909. – Т.1-4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: 1982-1989. – Т.1-5.

Мар. НР – Марусенко Т. О. Назви рельєфу в українській мові (деякі назви западин) // Дослідження з мовознавства. – К.: Наук. думка, 1963. – С.62-78.

Мар. НРів – Марусенко Т.О. Назви рівнин в українській мові // Дослідження з мовознавства. – К.: Наук. думка, 1962. – С.29-48.

Мурз. – Мурзаев Э.М., Мурзаева В.Э. Словарь местных географических терминов. – М., 1959. – 303 с.

СНГТВ – Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. – Луцьк, 1997. – 103 с.

СНГТК – Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ–Кіровоград, 1999. – 221 с.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I- XI.

Тол. – Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 262 с.

географічних термінів

бл. – болото, блк. – балка, брг. – берег, виг. – вигін, вдп. – водопад, врш. – вершина, г. – гора, дж. – джерело, дл. – долина, зал. м. – заливне місце, зв. – звивина, кпн. – копанка, крг. – курган, крн. – криниця, крч. – круча, к. с. – куток села, л. – ліс, мгл. – могила, м. куп. – місце купання, м. розв. – місце розваги, оз. – озеро, п. – поле, псв. – пасовище, р. – річка, розг. – розгалуження, ск. – скеля, ст. – став, стр. – струмок, ч. оз. – частина озера

районів

Влш – Вільшанський, Гїв – Гайворонський, Глн – Голованівський, Улн – Ульяновський.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. – 606 с.
2. Гаврилова Т. Конотативно марковані мікротопоніми (на матеріалі говірок Черкащини) // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Серія: Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 354-355. – С.130-135.
3. Карпенко Ю.А. Свойства и источники микропонимии // Микропонимия. – М., 1967. – С.15-22
4. Карпенко Ю. О. Велика літера і власні назви // Українська мова і література в школі. – 1969. – №11. – С. 24-27.
5. Карпенко Ю.О. Особливості гідронімічного словотвору // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 185-192.
6. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – №4. – С. 3-11.
7. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, 1973. – 238 с.
8. Отин Е.С. Типология конотативных производных // Українська пропріальна лексика. – К., 2000. – С. 122-129.

Розділ 3. МІКРОТОПОНІМІЯ

9. Отин Е. С. Топонимическая метонимия (вид связи “гидроним – ойконим”) // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С.106-121.
10. Поляруш Т.І. Лексико-семантичні моделі топонімічної номінації і місцевий ономастичний контекст // Наукові записки. Вип. 16. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ, 1999. – С. 24-33.
11. Поляруш Т.І. Метонімія як лексико-семантична модель топонімічної номінації // Наукові записки. Вип. 53. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ, 2004. – С. 129-136.
12. Посацька-Черняхівська Є. М. Основні лексико-семантичні типи топонімічних назв Львівської області / Доповіді та повідомлення Львівського університету. – Львів. 1955. – С. 60-62.